

ונגד "גרסנין ששנו את הלשון"³². הגרסנים הללו, כנראה, היו מגייהים בקיאים מוכנים לקרא כתבי תלמוד ולהגיהם.

אף בקרת אישית מצאנו, "שקשה בעיניו שם החכם הזה ואומר הוא שטעות גדולה היא זו"³³. וימחוק את כל המאמר. יש שנוסף בתלמוד פסק הלכה במקום שלא הוכרע הדבר בתלמוד, על כגון זה העיר רש"י "שמהלכות גדולות היא"³⁴, ואינה מגוף התלמוד.

וכך ברר רש"י את גרסות התלמוד והעמיד נוסח מתוקן. ולא עבר את הגבול, שאין לך סכנה גדולה מזו למגיה שאפשר לו שמבלי משים יתן ספר חדש במקום המקור. כבר העירונו שעל כרחן תולדנה בשתי ארצות, שאין נגיעה ביניהן, גרסות שונות בספרים. הגרסות העתיקות שבצרפת הגיעו לידי ברור על ידו. בדור שלאחריו אחז את התלמידים והמורים בולמוס ההגהה "בעוונותינו שרבו, רבו מגיהי ספרים בתלמוד ואין מדקדקין בדבר"³⁵. "וסותמים הגהותיהם, ויש סומכים עליהם וטועים"³⁶. דרכו של רש"י בהגהה היתה כעין שביל הזהב. ותלמידיו הבאים מקצות הארץ העתיקה את גרסתיו ויכניסון לתוך ספריהם, ותתקבלנה גרסתיו בכל תפוצות הגולה כהתקבל פרושו. הגרסות הספרדיות לא מצאו להן מברר אחרון כמוהו. רק לרגלי הכרח הפרוש יחדור המגיה היטב לרוח הסוגיא ורק מתוך רוח הסוגיא ורוח התלמוד אפשר להגיה. מצד אחד ההגהה מותנה מן הסוגיא, ומצד אחר הסוגיא מותנה מן ההגהה, שהרי אין להבין את הסוגיא, כל עוד לא הגיהו, ואין להגיה אלא על פי פרוש הסוגיא³⁷. על כן רק המגיה המפרש הוא המגיה המשובח. והתלמוד היום בידינו לפי ההעתק המוגה שבישיבת טרוויש.

ח

תולדות הקונטרס

התנאים המצריכים פרוש. התנאים בבבל. התקופה הקודמת ליצירת הקונטרס בצרפת. התיצרות הקונטרס ומכשירי הכתב. הספרות האנונימית. קונטרס מגנצא בתקופת רבינו גרשום. התהוות הצבורית של קונטרס מגנצא. ר' אליעזר הגדול. דור ר' יצחק בן יהודה. קונטרס וורמייזא. קונטרסי ישיבות אחרות. קונטרס רומי. עיפות רוחנית ובאור החזיון הזה. חתימת קונטרס מגנצא באשפירא. תכונתו הקבוצית. קונטרס יומא. תכונת קונטרס מגנצא.

למען יולד באיזו ארץ הצרך לפרש להוה ספרות שהוריש העבר, ולמען יברא פרוש באותה ארץ לספרות ההיא, נחוץ שישתלשלו הדברים באפן מיוחד. נחוץ שההתפתחות התרבותית בהמשכה, תברא רחוק רוחני בבחינת מה, בין העולם המתפרש ובין העולם המצפה לפרוש; רחוק רוחני ולא נגוד רוחני, כשיש נגוד בין שתי תקופות תרבותיות, אם הגיעו הדברים לידי כך, שאין ההוה יכול להשיג את העבר ההוא, או כמעט שננעלו שערי הפרוש. רחוק רוחני יולד, כשההוה הנהו המשך העבר, אבל נרחק על ידי גלגולי מסבות שונות, מאותו העבר, עד כדי דרישת פרוש. במקום שאין רחוק כזה, לא יולד כלל הצורך לפרוש, ואי אפשר שיברא הפרוש, כי כשם שאין המצפה לפרוש יכול לעלות ולהשיג את המתפרש בלי עזרת באור, כך אין המתבאר, המבאר את עצמו, יכול לרדת לדעת מה דורש פרוש, ותמיד יחזור על דבריו ועל מושגיו ולא יפרשם.

כך היה המצב בבבל. לא נדרש פרוש לתלמוד, למען יובן לבני בבל המדברים בלשונו ושחיו הם עדיין הוה בשבילם. ובישיבות שבבבל נמשך ההוה התלמודי זמן רב, אף על פי שמחוץ לישיבתם כבר שלט עולם אחר, עולם הפוך. מי שנכנס לאוויר הישיבה ונשתקע בו כלו, הוא לא הצטרך לפרוש התלמוד, והעומדים מחוץ שוב לא הצטרכו לפרוש התלמוד, כי לא ראו מאורותיו מימיהם. החכמים כשפרשו את דברי התלמוד, בלשונו דברו, על דבריו ומושגיו חזרו. אף כור המבחן לבקר פרושים, קשה למצא במצב שכזה; כשהפרוש מגומגם, הוא פרוש מספיק לתלמודיים שכמותם. ובבל שנתנה את התלמוד

32 שם וע' שיטה מקובצת. 33 שבת נה, ב.

34 ברכות לו, לח. 35 ספר הישר תקט. 36 סה"י תרכ.

37 כבר העיר ר"ת על זה, "ועל אותם שאינם מפרשים מדוע נלחצו

וסברו להגיה סתם" (סה"י תרך).

הבבלי לישראל, לא נתנה את פרושו לישראל.

התלמוד הבבלי בא ליהודי צרפת ואיטליה דרך ארץ ישראל מקור כל תרבותם. כל טופס תרבותם וחוסר השפעות חיצוניות, הכשירום, שהכח העצום הזה, התלמוד, יחדור לתוך תוכם וימלאם ברוחו, במשכו את העם שדרה אחר שדרה אל תוך היקף שליטתו, ונתהוו שם התנאים הנחוצים להתהוות פרוש. ואין לדמות שהתלמוד הבבלי קפץ ובא לתוכם כחדוש נפלא שטרם ידעו דוגמתו. לו היה המצב כך, כי אז אין כאן מקום כניסה לתלמוד. תלמידי חכמים שביניהם, שהורום דרכי חייהם, בודאי שקבלו בישיבות ארץ ישראל תורה שבעל פה בתמונותיה הקודמות ובסדוריה הקודמים. לא כל הגלים שהכתה השתלשלות תורה שבעל פה הגיעו עדיהם, אבל הד ההשתלשלות נגע בהם. אין לנו ידיעות מזמן קדום, מעת בא התלמוד אל הארץ, כדי לדעת, אם איש השב משיבת ארץ ישראל הביאו אתו, אם חכמים הבאים לעתים מארץ ישראל הורוהו ראשונה; אולם כבאו, והנה לשונו זרה ודורשת פרוש מיד, ודרכו אף היא דורשת פרוש. והראשון שהורה תלמוד, היה המפרש הראשון¹. תלמיד שקבל פרוש התלמוד מפי מורהו, מסרו לתלמידיו, והדעת נותנת שזרות הלמוד היא שהביאה את התלמידים, להיות כרוכים אחרי לשון רבם. ותלמידים שהשקו מתורת רבם לאחרים, ראו חובה לעצמם לומר בלשון רבם, שמא יחסירו קרט מתורתו בחסור הלשון. ואם חדש רב וגדול דבר מה בפרושו, אף את חדושו קבלו התלמידים וימסרו באמונה לתלמידיהם; וככה התחיל להתיצר נוסח, קבוע במדה ידועה, לפרושים הבאים במסורת.

תורה גדולה היתה בארצות צרפת ואיטליה וחכמים גדולים קמו שם, אולם עבודתם הרוחנית נשתקעה וכמעט ששמותיהם נשתכחו. הם לא הורו תורה בכתב, אלא מסרו רובי תורתם לתלמידיהם; ושמוש תלמידי חכמים היתה הדרך האחת בזמן הקדום ההוא, לרכוש דעת התלמוד. עבודה רוחנית כזו, על כרחיה, חסרת שמות היא; אין לתחם

1 על כרחנו היתה שפת עבר הלשון המתוחכת בין חכמי ארץ ישראל ובין צרפת, ואפשר שמתחלה היתה שפת עבר שפת הפרוש אם גם לחצאין. ראיות לכל תאור זה ימצאו למכביר בדברים שאחר כך על אודות הקונטרסים הידועים לנו, שרק מתוך השקפה זו תתבאר לנו מהותם.

תולדות הקונטרס

תחומין, בין מה שירש המורה ובין מה שחדש; הכל בא בירושה והכל נתחדש תדיר. אין לתחם תחומין בין התורה שהיריש לתלמידיו, ובין התורה שקבל מהם שנתחדדה ונתוספה בשעת ההוראה. הדורות יונקים זה מזה, והתחומין מעורבים.

באותו מעמד, כשהפרוש הבא במסורת נתבדל במדה ידועה מנושאו, עשה הראשון שהעתיק פרוש רבותיו בכתב מעשה רב, מבלי הרגיש בדבר. תלמיד היושב לפני רבו כתב את הפרוש המקובל, וחבור שנתחבר על ידי דורות היה בידו. אולם הוא לא התכוון לכך, הוא העתיק דברים מועילים לעצמו להשתמש בהם בשעת הצורך, וכמעתיק היה בעיניו. ואם העתיק מפי רבותיו ולא מכתבם, אין הפרש בדבר. ולהעתק כזה קראו קונטרס, על שם צורתו החיצונית שבה נכתב, לא על גוף התלמוד, כי אם בקונטרסין מיוחדים באפן ארעי.

מיום שהתחילו לכתוב קונטרסים, נתעצמה ההתפתחות. חברים שבאו לישיבה ולא הספיקו ללמוד כל התלמוד מפי רבם, מצאו קונטרסים ביד חבריהם והעתיקום לעצמם ללמוד מתוכם. וכהגיע עוד קונטרס לאותה מסכת לידם, הכניסו את החדושים המועילים שבו לתוך קונטרסם הישן, וכל פרוש חדש ששמעו או שחדשו הכניסו לתוך קונטרסיהם.

גורם חשוב היו אף כאן מכשירי הכתב ויוקר הקלף. אי אפשר היה לתלמיד עני לכתוב לו שנים שלשה קונטרסים כל אחד לבדו, אף זמן פנוי להעתקה כפולה לא נמצא. קונטרסו היה לו לאוצר, אשר כל ימיו אסף לתוכו כל מרגליות פרושים שמצא. ואדם המעתיק ספר, לעצמו העתיקו, לא כמדפיס בזמננו שהכינו לרבים. רשאי הוא, איפוא, לחסר ולהוסיף כישר בעיניו².

בעיקר הן לא חדלו אף בזמן מאוחר ללמוד על פה, "למד אדם מפי רבו, עד שהיתה גרסת התלמוד ופרושו שגורה בפיו"³. ולכן,

2 בתקופה ההיא טרם נתרחבה ההעתקה בשכר. כשהתחילה באינו ארץ ההעתקה בשכר, נעשו הנוסחות יותר קבועים, כי המעתיק בשכר לא נטל רשות לעצמו לתקן כחפצו, שמא יקפחו שכרו. ואף על פי כן יש אשר מעתיקים בשכר תלמידי חכמים, היו מחברים בשעת ההעתקה כעין חבור חדש בבררם מתוך כמה ספרים את הנאות בעיניהם.

3 ע"ז יט. ויש כאן אספקלריא לסדר הלמוד בזמני.

כמובן, נתחדשו הקונטרסים תמיד, שהרי אף שני תלמידים הכותבים שניהם מפי הרב, לא יכוונו לסגנון אחד, על אחת כמה וכמה שלא ידמה קונטרס הנכתב מפי הרב, לקונטרס הנכתב מפי התלמיד שהורה אחריו. האויר שבחוגי תלמידי חכמים היה מלא את הפרושים. נוכל לדמות שבסביבה זו העסיק הפרוש את כל המחזות. איש כי נפגש ברעהו, ועסקו בפרושים; פלוני חדש פרוש יפה, וימסור חבר לחברו, וחברו לחברו, ואף לפני הרב הרצו את הפרוש החדש, ואם זכה שיסכים הרב על ידו אשריו. מובן, שקונטרסים שנתפתחו בישיבות שונות, קבלו צורות מיוחדות ואפי שונה, כהשתנות התכונות הקבוציות המיוחדות אשר לכל ישיבה. והתלמידים הרכיבו קונטרסים שונים, אם יכלו רק להשיגם בשעת העתקה. ויש אשר נתחברו קונטרסים „לטומס, לקבוצת קונטרסים“⁴.

לנו קשה להבין היום את תכונת אותה העבודה האנונימית; איך זה נשקעה עבודת דורות מבלי להקרא בשמם, איך זה היה כל מחבר כמעתיק וכל מעתיק כמחבר. אולם, כאמור, הדורות הראשונים, שתורתם היתה תורת סופרים ולא תורת ספרים, כשקבעו דברים בכתב לא עשו זאת לשם ספרות, כי אם לשם שמוש למודי. אדם העתיק קונטרס כמו שסגל לעצמו פרושים בעל פה, מבלי לשים לב לזכור מקורם, ואחרים העתיקו קונטרסיו, ואף הם לא הבחינו בדבר. זה היה המעבר מתורת סופרים לתורת ספרים, שהלך ונמשך דורות רבים, ויהי אז הקנין הספרותי כקנין רבים.

בדורו של רבנו גרשום כבר היה קונטרס לכל התלמוד או לרובו, בישיבה במגנצא, ובימי תלמידיו הגיע העתק ממנו לר' נתן בן יחיאל ברומי, ונשתמש בו בספרו „הערוך“, והזכיר לרוב מסכות התלמוד את פרוש מגנצא, פרוש חכמי מגנצא, בני מגנצא, חסידי מגנצא, רבני מגנצא, תלמיד חכם ממגנצא⁵, ידע ר' נתן היטב את תכונת העבודה הקבוצית של אותו קונטרס, ידע שלא בימי רב אחד נשלם, ועל כן הזכיר את „מורה של מגנצא, רב של חכמי מגנצא,

4 שבת קטו: ואולי נסדרו קבוצות כאלה בישיבות להיות מוכנים לתלמיד מעתיק, וע' במחברתו של ר"א ברלינר „בייטראגע“.
5 ע' בערוך השלם בהקדמת ר"א קוהוט רשימה מפורטת ומראי מקומות. והשתמשתי בחוברת של ר' אברהם עפשטיין „על פרוש מגנצא“ מכל הנוגע לקונטרס מגנצא.

תלמידי מגנצא מפי המורה“, ולא כנה בשם. ואף על פי כן קרא את הקונטרס לפעמים בשם רבנו גרשום, אשר בישיבתו נתהווה, ואשר בימי תלמידיו הגיע אליו. רוב הדברים שהביא ר' נתן בשמו נמצאו בקונטרס מגנצא⁶ שלפנינו, שהוסיף להתפתח ונחתם בדור מאוחר. ואין ספק שקונטרס זה היה לפניו, אם גם בנוסח קדום.

אין הדבר צריך ראייה שלא יצא קונטרס זה מיד רבנו גרשום. ב„ערוך“ הביא דברים בשם „תלמיד מגנצא“, וכי מאור הגולה נקרא תלמיד? ושום גדול מגדולי צרפת ואשכנז, מרש"י ועד ר' מרדכי בן הלל, לא הזכיר את פרוש רבנו גרשום. רש"י ברר „גרסות מספר כתב ידו של רבנו גרשום“⁷, פרושים „מצא בתשובות רבנו גרשום“⁸, קונטרס רבנו גרשום לא הזכיר, סימן שלא היה במציאות. ויש למצא סתירות בין פרושים וגרסות של רבנו גרשום ובין קונטרס מגנצא⁹ ו¹⁰. בערוך הביא מקונטרס מגנצא: „ואמר רבי משום רב האי גאון“¹¹, ואפשר אמנם לדמות שכתבי רב האי, שהגיע לוקנה מופלגת, הגיעו לידי רבנו גרשום, אולם אי אפשר שהגיעו לידי רבו. על כרחנו, תלמיד רבנו גרשום או תלמיד תלמידו הוא שמסר דברי רב האי גאון בשם מורהו. סגנונו של רבנו גרשום הצטיין בדיוקו ובעוזו, גדולת אדם בעל מעשים גדולים הסתמנה בסגנונו, ודרכו להכריע ולהחליט דבריו ואין דרכו להביא תדיר שמות רבותיו — כל אלה סגולות מצויית בכתבי רבנו גרשום האמתיים והפוכיהן בקונטרס מגנצא. ולפעמים ישנם בקונטרס מגנצא פרושים תמוהים, שאינם ראויים לגדול

6 כך אקרא לפרוש שנדפס בזמנו בשם „פרוש רבנו גרשום“ בדפוס ווילנה, מפני ששם זה „קונטרס מגנצא“ מתאים יותר לאמת. ואשתמש בראשי תבות ק"מ.

7 סוכה מ. אולם חולין ד. „ויש מפרשים... ולא מלתא היא“ הפרוש והגרסה בק"מ, ורש"י דחה באופן כזה.

8 ביצה כד: קדושין לט. „כן השיב ר' גרשום בר יהודה“.

9 חולין לו, בתוס'. „ור' גרשום היה מפרש דא"ל מגו דחיל וע' בק"מ שם, וע' ב"ב מ. רשב"ם ד"ה האומנין ובק"מ, וע' תוס' מנחות ע. בשם ר' חב ובק"מ שם.

10 רש"י הביא גרסא בשם ר' גרשום „ומה שכתוב... שבוש שהרי בספר ישועות של ר' גרשום כתב כן...“ (שיטה מקובצת כתובות פ. בשם מהדורא קמא וע' תוס' שם) ובקונטרס מגנצא (בבא בתרא לו.) הגרסא שאומר עליה רש"י שהיא משובשת.

11 ערך חלק.

שכמותו¹², ונזכר שם ר' יצחק בן מנחם שהיה מתלמידי תלמידיו של רבנו גרשום¹¹. אחר כל אלה אין הדבר צריך לפנים שאפשר לראות אף את רבנו גרשום כאחד המספקים חמר ולבנים לבנין הנבנה מאליו, ועבודת דורו משוקעת בקונטרס. שלא נפסקה השתלשלותו¹⁵, אבל בשום אופן אין לראותו בתור המחבר.

רשמי הדור הסמוך, דור ר' אליעזר הגדול, אינם ניכרים בקונטרס מגנצא, אבל בוודאי שלא נפסקה העבודה בדורו ומקופלת היא בעבודת הדורות¹⁶.

כשבת ר' יצחק בן יהודה בראש בישיבת מגנצא, אחרי ר' אליעזר, הלך הקונטרס הלך והשתלם. רש"י הזכיר את "לשון תלמידיו"¹⁷ בקונטרסיהם. אולם רש"י קרא גם בשם "יסוד מורהו" "ופרושו"¹⁸,¹⁹. ואפשר אמנם שקרא קונטרסי תלמידיו בשם הרב, אולם מפשיטות הדברים נראה שבעצמו ערך ר' יצחק בן יהודה

12 בכורות יח. ק"מ ד"ה דמחייב במתנות. אין הדברים בפרוש מובנים שהלא לכאורה סתם משנה שהוא ר' מאיר ור"י שניהם אליבא דר"ע ור"ט וד"ה השני ירעה עד שיסתאב וע' הערת המגיה שם. ועוד ע' כריתות ו. ק"מ ד"ה מפרישין מהקדש וע' ברש"י כאן וברש"י שבועות י' שרש"י פרש פרוש אחר שהוא עיקר.

13 רשב"ם כתב (ב"ב קר ע"ב) "ולשונות אחרים יש... והבל הוא ודברים ריקים". והגרסא והפרוש שהרשב"ם מהביל ישנם לפנינו בקונטרס מגנצא וכי יעלה על הדעת שכך יכתוב רשב"ם על פרוש ר' גרשום. וראיה נצחת היא זו.

14 ק"מ בכורות ל. לד.

15 או"י א' תל"ג, א' ג"ה, וע' ק"מ חולין נח. קיג. נזכר אמנם כאן קונטרס חולין על שם ר' גרשום, ואפשר שקונטרס זה קדום הוא ונחתם סמוך לדור ר' גרשום, ועוד סימן נוסף לקדמותו, שאין "המורה" הסתמי נזכר בו הרבה. אולם אפשר גם שבמקרה קבל ר' יצחק היושב בחינא כתב יד מאיטליא. אבל קונטרס חולין בין כך ובין כך קדום הוא.

16 רש"י הזכיר דברים "מפי ר' אליעזר ובתשובתו לשון אחר" (בכורות טו); מה שמסר משמו, גם כן לא שמע מפיו, אלא מצא באיזה קונטרס, ותשובה זו שמצא בתשובתו נמצאה בקונטרס מגנצא. ונהפוך מה שהיה בקונטרס איננו היו, ומן התשובה נכנס לקונטרס.

17 שבת נט: "לשון תלמידי רבנו יצחק ובתלמידי רבנו הלוי מצאתי". הראשונים תלמידי ר' יצחק בן יהודה. ואף לשון זה "ומצאתי בשם ר' יצחק בן יהודה" (שבת כג.) מכוון למה שמצא בקונטרסי תלמידיו.

18 בזמן ההוא השתמשו הצרפתים במלה יסוד במקום המלה חבור שנתחדשה בין הספרדים.

19 "וביסוד של מורי ר' יצחק בר יהודה ראיתי ולא שמעתי", (ראש

קונטרס לכמה מסכות²⁰. גדול כמותו בערכו קונטרס בוודאי לא היה סתם מעתיק, והטביע את חותמו האישי על החמר הבא במסורת שנשתמש בו. ואפשר שאת קונטרסו ערך בימי בחרותו, בשבתו לפני רבותיו, ואחר כך הניחו לתלמידיו להעתיקו ולפתחו. עבודתו זו נשקעה בתוך קונטרסי מגנצא, כמו שנשקעה תורתו שבעל פה בקונטרסין הללו. "המורה" סתם שנזכר שם הרבה, הוא בודאי הרבה פעמים ר' יצחק בן יהודה²¹, רבים הרשמים שהשאיר דורו של ר' יצחק בן יהודה בקונטרס מגנצא, מפני שזה הוא דור אחד לפני חתמו. נוהג הדבר בספרות שנבראה בהשתלשלות, שלא הדור החותם הוא הניכר בה הרבה, אלא דוקא הדור הקודם לו²². כך מצאנו גם במשנה שנחתמה בימי רבי, והתנאים שבדור הקודם נזכרו שם יותר משאר כל הדורות. גם בקונטרס מגנצא שנחתם בדור תלמידי ר' יצחק בן יהודה ניכר ביחוד רושם דורו של הרב.

תכונת למודם נותנת שאף בוורמיזא נערך ונתפתח קונטרס בידי מורים ותלמידים. לפני רש"י היה "קונטרס"²⁴ "כתב ידו של רבו מובהק ר' יעקב בר יקר שפרש לפני המאור הגדול רבנו גרשום"²⁵.

השנה כח. לב). "כך ראיתי בפרוש בבא קמא של רבנו יצחק ברבי יהודה" (ברכות לט.). "וכן מפורש בבאורי ברכות דר' יצחק בן יהודה" (מ"ו פג. 53).

20 בראש קונטרס מגנצא למסכת בכורות מצאנו חרוזים שבראשם יצחק, אפשר שזהו שמו, אולם לבי מהסס בדבר, ואפשר שזהו ר' יצחק אחר או שזה שם מעתיק, ולו יהיה זה שמו בראשי החרוזות, או קונטרס הוא זה שיצא מתחת ידו או שנגמר בימיו, אם גם שמתוספת וגרעון לא נקה אף הוא שהרי דוקא במסכת זו נזכר, "ואמר לן רבי דאמר משמיה דר' יצחק האורליני" (בכורות ל.). הרב האומר דברים בשם בן דורו יוכל להיות רק תלמידו, ובכן תלמידו או תלמיד תלמידו כתב את הדברים.

21 רש"י הזכיר דברים "מפי המורה" (מנחות מח:). ונמצאו בקונטרס מגנצא (שם) מבלי שנזכר שמו עליהם.

22 בקונטרס מגנצא: "ואמר לן רבי גרשום רב האי גאון" (ערוך ערך חלק) קרוב הדבר שהרב האומר דברים בשם רב האי הוא ר' יצחק בן יהודה, כי אף רש"י הביא, ובשם ר' יצחק בן יהודה מצאתי שאמר משם רב האי גאון" (שבת צ"ב). וכן נהג להוצות סברות אחרים לפני תלמידיו, ורש"י הזכיר דברים שאמר "בשם רבנו יעקב" (שבת כג.).

23 אולם לפעמים בודאי נמחק חותמו מעל הקונטרס במקום שהיה טבוע מקודם, מצאנו דברים משמו שאינם בקונטרס מגנצא שלפנינו. ע' בבא בתרא תוס' ד"ה מערפו של עולם וע' ק"מ שם.

24 גטין פא: "קונטרס ר' יעקב בר יקר".

25 מו. רמ"ה 210, וזה הוסד לפני רבנו".

אולם מלבד זה היו בודאי גם קונטרסים תלמידיו במציאות, אף על פי שלא הזכירום.

לא כן ר' יצחק הלוי שהורה תורה אחריו בוורמיזא, לקונטרסי תלמידיו יש זכר. רש"י הזכיר מה "שמצא בתלמידי ר' יצחק הלוי"²⁶. עוד בדור תלמידי רש"י היו קונטרסי וורמיזא בידיהם שמצאנום מפרשים דבר משם ר' יצחק הלוי²⁷. קונטרסי וורמיזא אבדו וחבל שלא נוכל לברר את היחס בין פירוש רש"י לקונטרס וורמיזא. מפרשו אפשר אולי לברר מקומות שבהם משוקעים קטעים מקונטרסי וורמיזא. אבל אין מגיד כמה עובי הטיח שטח רש"י משלו על הדברים. השאלה גדולה עד כמה המשיך רש"י את דרך קונטרס וורמיזא דוקא. מלבד הישיבות המרכזיות היו בוודאי גם עוד ישיבות. תלמידים ששבו לעירם תפשו ישיבה והורו תלמוד, וגם שם נתייצר קונטרס או שנעתק קונטרס אחת הישיבות הגדולות, ונתפתח שם באופן מיוחד תחת השפעת מורם. כן נראה שתפשו ר' יצחק בן מנחם הגדול ישיבה באורליאנס²⁸. הוא למד תורה מפי ר' אליעזר הגדול, וישב לצרפת וישב באורליאנס. כששב לעירו לא נתק הקשר בינו ובין מגנצא. רבו כתב אליו בראש תשובתו: "אל אהוב למעלה ונחמד למטה, בן תורה נאה ובן אבות נאה, ואשרי רבו שלמדו תורה, ואני אהבתיו באהבה נעימה ומופלאה, וגלוי לצורי כי אני כמחליק לשון"²⁹, ועל שלא יפקדנו לעתים קרובות באגרותיו "היטב חרה לו". קונטרסים שנערכו על ידו או על ידי תלמידיו, בודאי שהגיעו למגנצא, ובקונטרס מגנצא נזכרו דברים "משם ר' יצחק האורליאני"³⁰. ואף רש"י הזכיר את לשון ר' יצחק בר מנחם³¹. וישם לב גם "לגרסות שבספרו"³². אפשר שבמגנצא נתודע אליו פנים אל פנים³³.

26 שבת י. נט: גטין לד.

27 ערכין ג. שיטה מקובצת א. בשם תוספי הרא"ש, בשם הרשב"ם;

ועל כרחנו מתוך קונטרס.

28 או"א שפ"ג. וע' מרדכי ב"מ ג שיב. (אורליינש).

29 תחצול ס"ג.

30 ק"מ בכורות לד. "ענין אחר מפרש ר' יצחק" "טעם אחר מפי ר'

יצחק" (כריתות ו). 31 ב"מ כג:

32 נדה סו: "בספרו של ר' יצחק בר' מנחם הגדול לא גרס", ועוד סוכה מ.

33 תמורה ד. "ולא מפי מורי אלא מפי ר' יצחק ברבי מנחם". אלא שאין

אף שבימי רש"י כבר לא היו צרפת ואיטליא במדינה אחת לכל צביון תרבותם כבראשונה, טרם נתקו הקשרים כליל, וקונטרסים שהיו שם הגיעו לצרפת, כשם שהגיעו קונטרסי מגנצא לרומי. "קונטרס רומי"³⁴ אולי היה לפני רש"י, ויכנהו בשם "פרוש רומיים"³⁵. מה שמוכיח שגם קונטרס זה היה יצירה קבוצית.

מדור לדור נסתעפה ונתפצלה כמובן ההתפתחות, כל תלמיד עשה בקונטרס כחפצו, מוחק וכותב, מוסיף וגורע, וכרבות מספר התלמידים, שידיהם ממשמשות בקונטרס, כן נסתעפו הנוסחות והטופסים. וקרוב שאף בישיבות היתה ההתפתחות מהירה יותר מדי, ואפשר לדמות, שבהעתיק איש קונטרס לעצמו ובאחד המרכזים התלמודיים לא ישב, נתישן קונטרסו לאחר זמן מועט. והיתה אז הסכנה קרובה, שכל ההשתלשלות הזאת תפסק ותחתם מאליה.

כהתגבר כח היצירה, באיזה מקצוע רוחני באיזו תקופה, רגילה לבוא עיפות בתקופה שלאחריה. אולם העיפות הזו אינה הכרחית. היא תבוא לרגלי התישן המקצוע שכמה דורות מצאו בו ספוק לכח יצירתם, ואין עוד מקום לבעלי כשרונות כבירים לחדש חדשים תדיר. והרוחות היוצרים תועים בשדות הרוח לבקש מקצוע רוחני חדש, להשקיע בו כח יצירתם. ועד המצא להם המקצוע החדש, העיפות היא מורגשת בעולם הרוח. אולם אם מיד ימצאו דרך חדשה, להפנות שמה את יצירתם, או אמנם יעזב המקצוע הישן, אולם במקצעים החדש יאחזו בהתלהבות. סכנה של עיפות רוחנית לא נשקפה לעולם התלמודי בצרפת ולותר, שחיותו מפכה אז בעצם תקפה. אולם אחרי התגבר כח היצירה בימי רבותיו של רש"י, היתה הסכנה קרובה שהרוחות היוצרים שבדור יפנו למקצוע אחר, והקונטרס יעזב ביד הנחשלים, ונשחת בידיהם, ונפסקה התפתחותו, ונשאר בתמונתו הארעית, והמקרה יהיה המסדר קונטרסי תלמידים שונים להורישם לדורות. חתימה ארעית כזו נחתם קונטרס מגנצא בישיבה באשפירא בשבת ר' אליקום בראש. ואלמלא לא בא רש"י, ויחבר את קונטרסו לכל התלמוד, ויקבע צורה לעבודת הדורות, ויברר ברור אחד ברור את

הלשון ההוא: "מפי" ראה מוכחת, כי יש שפרשו מה שכתוב בקונטרס "מפיו".

34 תענית כ"א.

35 כריתות כה: יד. וע' דקדוקי סופרים, ועוד שם ה. "פרוש רומי".

כל החומר שנתגלגל מדור לדור, אלמלא הוא, כי אז לא הורשה לנו תקופה גדולה זו, אלא את קונטרס מגנצא בסדורו הארעי.

ר' אליקום בן משולם למד תורה מפי רבותיו של רש"י אף הוא. אין להכריע, אם ידעו איש את חברו פנים אל פנים, אפשר שנפגשו בישיבות רבותיהם. גדול בדורו היה ופסקיו בהלכה נכבדו בעיני הבאים³⁶. הוא ישב בראש בישיבת אשפירא³⁷, ובהחרב בו בפרק הישיבות הגדולות העתיקות, נתרחה ישיבתו בתורה ובתלמידים, וקונטרס מגנצא נתגלגל לתוך ישיבתו, ובצורה שקבל שם, נחתם. כבר פנו הרוחח ויעזבו את הקונטרס, וכבר התחילה יצירת התוספות מבצבצת. וכשם שחתניו של רש"י היו מבעלי התוספות הראשונים, כן אף חתניו של ר' אליקום, ריב"א הלוי מאשפירא, מלבד מסבות ההתפתחות ההן, הנה אף המעבר שהעבירו את קונטרס מגנצא מישיבה לישיבה, היה בטח גורם להפסקתו. בהעקר הקונטרס ממקום גדול, ובהשתלו במקום חדש, לא מצא את תנאי ההתפתחות ההם שבהם נשתלשל. למען יוסיף הקונטרס להתפתח, דרוש שהתלמידים יתיחסו אליו יחס חפשי, ושהקונטרס לא יהיה בעיניהם כירושת העבר, כדבר שמחוץ לאישיותם, כי אם הם חלק של הבריה הקבוצית היוצרתו, והוא חלק מעולמם הרוחני. במקום מטעו החדש חופף כבוד בית צמיחתו על הקונטרס, ויהי בעיני התלמידים כירושת העבר הגדול במגנצא ולא העיזו שוב לתקן בו הרבה ותחתם השתלשלותו בדור ההוא. זה גורל יצירה שנוצרה בהקהל ובהשתלשלות, כמצא אותה הדורות הבאים שכבר נשתכח מהם אפן היצירה הקבוצית, ידרשו מחיסר הבנה, אחרי המחבר. כשבקשו בדור מאוחר מחבר לקונטרס מגנצא, תלוהו באיטליא ברבנו גרשום, ובצרפת יחסוהו לר' אליקום, שבישיבתו ובדורו נחתם³⁸ וכל הקדמונים הזכירו דברים משם קונטרס ר' אליקום, ויש שנמצאו הדברים בקונטרס מגנצא שלפנינו³⁹. ואף

36 פרדס רצה, מחזור חיסרי רסא ועוד.

37 רוקח שיז.

38 רש"י תשובה כט. ר' אליקום הלוי קבל עם רש"י מרבותיו וכן פרש

ארבעה סדרים כמותו.

39 הגהות מימוניות, אשות, י ט. אור זרוע בהרבה מקומות. הרא"ש

בתשובות כלל ז ח. וע' ק"מ ב"ב קנה.

בדפוס נתיחס קונטרס מגנצא למסכת אחת — כריתות — על פי „יש אומרים“, לר' אליקום מאשפירא.

אחרי השתכח קונטרס מגנצא שנות מאות מפני מאור קונטרסו של רש"י, נצלה שארית פלטה ממנו ונתפרסם בדפוס בימינו לתשע מסכות⁴⁰, ושני שרידים קטנים שנשקעו בפרוש רש"י⁴¹, ובכתב יד יש קונטרס מגנצא למסכת יומא שיחסו המעתיק לר' אליקום מאשפירא⁴². ורק המעט אשר שרד אלינו מקונטרס מגנצא.

תכונתו המציינתו ביותר היא השתלשלותו. סימני התהוותו הקבוצית והארעית לא נמחו מעל פניו. ידי הדורות שטפלו בו השאירו רשמיהם; ואם גם דרך דור אחד למחוק רשמי הדור שלפניו, הנה לא עבר איש על הקונטרס מסדר ומחליק כבמעצד את פניו. כל דור הכניס את דעות „המורה“ לתוך הקונטרס, ורגילים בו הבטויים כפ"ה — כך פרש המורה⁴³, מפי המורה⁴⁴, כך הורה המורה⁴⁵, ואמר המורה⁴⁶, ותמה המורה⁴⁷, כך אמר המורה משום רבו⁴⁸. לפעמים דבר בקונטרס מגנצא בלשון רבים⁴⁹, רק לעתים רחוקות ידבר המעתיק בלשון מדבר בעדו: „אמר לי רבי“⁵⁰, „והקשיתי לרבי והשיב לי“⁵¹. „כך קבלתי אני מרבי, אבל חברי הבינו בזה הענין“⁵². שנים שישבו לפני רבם, לא כאחת שמעו, וכל אחד הכניס הפרש דק לתוך דברי רבו. פרושים אחדים לדבור אחד אינם שכיחים הרבה בקונטרס מגנצא, תלמיד המעתיק לעצמו ברר לו את היפה בעיניו ואת שאר הפרושים שמצא השמיט. אולם לפעמים יש שם פרוש נוסף

40 בדפוס רום בחילנא. תענית, בבא בתרא, מנחות, בכורות, ערכין,

כריתות, מעילה, תמיד, חולין.

41 בסוף מסכת מכות נשלם דף אחד מקונטרס מגנצא, ואף במסכת

נדרים חסרו כארבעה דפים מפרוש רש"י למעתיק ויעתיקם מפרוש מגנצא.

(כב:—סה:).

42 בדקדוקי סופרים ד' תאר כתב יד זה ומלא דבריו באפן משובח ר'

אברהם אפשטין במאמרו היפה.

43 ק"מ ב"ב יא: 44 מעילה ג.

45 תענית יח. 46 ב"ב צא.

47 שם: 48 ב"ב קעו:

49 „אמר לן המורה“ (ב"ב ע'). „אמר לן רבי“ (מנחות מה:).

50 בכורות טז. 51 ב"ב יד:

52 ב"ב יב:

על הפרוש הראשון⁵³, אבל לא העיזו המעתיק בנפשו להכריע. כשיש הכרעה, היא ברובה משם רבו⁵⁴. וכשיש הכרעה עצמו, יש להרגיש שקשה בעיני התלמיד לומר "שמסתבר כפרוש שאינו מפי המורה"⁵⁵. במקום "שלא פרש המורה"⁵⁶, הודיע, "למ"ה — לא מפי המורה"⁵⁷, וציין בזה מה שחדש או ששמע מפי אחר. חדושי עצמו הם כאן יוצא מן הכלל.

בקונטרס מגנצא למסכת יומא שבכתב יד, שגורים גם כן כל אותם הבטויים הרגילים בשאר הקונטרסין, אלא ששם עוד ישנם אצל כמה דבורים ראשי-תבות שונים, כנראה שמות תלמידים, ומנהג הדור היה שנקראו תלמידים בראשי תבות, וקרוב שלצורך זה נתחדש המנהג, כדי להקל הזכרת דברים בשם אומריהם בכתבים. ועוד הזכיר בקונטרס זה את "ח"ע — חכמי עירו" ואת "ח"מ — חכמי מגנצא". המעתיק לא היה עוד במגנצא, כי אם באשפירא. בזה הצטין הקונטרס הזה, שנזכר שם המורה בשמו "מ"צ — מורה צדק", הלא זה ר' יצחק בן יהודה. אף לאחר שנחתמו הקונטרסין לא נמנעו מלהוסיף בדור מאוחר. בכתב יד זה נסמנו נוספות בת' (תוספת) ואף בקונטרסי מגנצא שלפנינו יש בודאי תוספות לאחר חתומו⁵⁸.

דרך התהוותו נותנת שאין לדבר כלל על תכונות קונטרס מגנצא כדברנו על תכונות קונטרס רש"י. הרי אין זה חבור אחדותי של מחבר אחד, אף צורתו החיצונית כפי שהיא לא יצאה מיד אחת, כמה קצרן הוא מעתיק זה, וכמה ארכן השני לעומתו. וכן יש גם בקונטרס מגנצא קטעים שהארכו בהם וקטעים שקצרו ביותר. רק עד כמה שהתכונות הן תכונות הדור יש לבקשן ולמצאן בקונטרס מגנצא. בכלל אין הדברים מבוררים בו, הסגנון וההרצאה מעורבבים, ובלתי מוסברים. יש שערבב שני פרושים שונים⁵⁹. רש"י בפרשו בשני

53 "אית דאמרי" (מנחות ו). "לשנא אחרינא" (מנחות מ. נה. סו:); "ט"א— טעם אחר" (כריתות ה. יג:).

54 כריתות יג. ה. "ואמר לנו רבי דלישנא קמא מסתבר טפי".

55 ב"ב יא: 56 תענית מ. 57 בכל מקום בקונטרס

מגנצא, וע' ערוך ערך אצא שמשם תתברר קריאת ראשי תבות אלה.

58 בעלי תוספות הביאו משם פרושים אחרים ונמצא בקונטרס מגנצא

ונראה שנוסף שם בזמן מאוחר, ב"ב כא ד"ה סופר מתא, בתוספות ובק"מ.

59 בבא בתרא כא. ד"ה אספו ליה כתורא. בקונטרס מגנצא ערבב

אופנים תקן את הגרסא אף לפי "לשון אחר"⁶⁰, לא כן בקונטרס מגנצא שמצאנו שלא חש לתקן את הגרסא לפי פרושו. הרבה פעמים מצאנו שקצר ולא הספיק לפרש כל צרכו⁶¹, אף על פי שהאריך בדבורים הסמוכים. ראיות לאמתות פרושיהם הובאו בקונטרסי מגנצא פחות ממה שבפרושי רש"י. נבדלו קונטרסי מגנצא אלה מאלה ונבדלו אף מרש"י, בשמוש ה"כלומר". בקונטרס מגנצא למסכת חולין, שהוא אחד הקונטרסים הקדמונים, שמשה מלה זו בתחלת כל דבור⁶². בקונטרסים האחרים נתמעט שמוש ה"כלומר" בתחלת הדבור, אבל אין זו עדיין מלה מלאכותית מסוימת כמו אצל רש"י, שעשה מלה זו לאחד כלי שמוש הפרשניים. בקונטרס מגנצא ליומא שבכתב יד, שמוש "כלומר" דומה כמעט לשמוש אצל רש"י. אף בקונטרס מגנצא נתרגמו, פה ושם, איזו מלים בלעז הצרפתי שבו דברו היהודים בצרפת ולותר. אפשר למצא מלים גרמניות אחדות, אבל אין להכריע אם נוספו על ידי מעתיקים יודעי גרמנית או שנתאזרחו המלים האלה בתוך הלעז היהודי-הצרפתי⁶³. בעיקר הצטיינו קונטרסי מגנצא במדרגות ההתפתחות של המיתודא הפרשנית. אלא שזה דורש ברור לעצמו, ובדברנו על התכונות הפרשניות של רש"י, נברר אף את המדרגות המיתודולוגיות שנתגלו בקונטרס מגנצא.

פרוש עול תורה כעול שעל גבי שור, בפרוש שני כמו שאובסין את השור, וע' פרוש רש"י שברר פרוש ראשון לבדו. ועוד במקומות שרש"י ברר את הלשונות.

60 מנחות מ. ד"ה וליבדקי-ואדיסקי ברש"י ובק"מ.

61 מנחות לט ד"ה חוטי צמר פוטרין קו"מ, ורש"י הקצרן האריך

בדבור ההוא.

62 למשל חולין ז. "ודילמא ממקום אחר. כלומר שהוא היה במדינה

אחרת ונתן עשור לשם להתיר עלה זו שבמדינה זו. לא נחשדו חברים לתרום

שלא מן המוקף. כלומר לא נחשדו... ובכל דף ודף.

63 ערכין י, סיפא בלעז, הרפא בלעז.

מהדורות

התיחסותו אל קונטרסו של מהדורות. מהדורא ראשונה. פרוש ערבי פסחים. תחלת מהדורא ראשונה בוורמיזא. פרושים בשם ר' ששון. גמר מהדורא במגנצא. פרושיו לתענית, למועד קטן, למעילה. פרושי מכות, נזיר, בבא בתרא. מהדורא שניה. מהדורא שלישית. השפעת ההוראה. חתימת רש"י.

שיבדל קונטרס רש"י מן האחרים בתכונות עיקריות. לזה גרמה הרבה התיחסותו של רש"י אל קונטרסו, שנבדלה מהתיחסות הדורות הקודמים אל קונטרסיהם. בעלי קונטרסין שלפניו, ראו בקונטרס ספר שמושי חשוב להם ולאחרים, אבל רק כל זמן שבכלל נדרשו להם ספרי עזר ללמוד התלמוד, אם אחר רוב למוד גדל האיש נשכח קונטרסו בקרן זוית. הם ראו רשות לעצמם לעשות להם קונטרס לעצמם, ואף על פי כן לא חשבוהו לחבורם העצמי, שחיי רוחו משוקעים בו. כמדומה ששנים מרבתי של רש"י ערכו קונטרס בעצמם, בימי בחרותם, אולם כשבתם בראש בישיבותיהם, עזבו קונטרסם ביד תלמידיהם להגיה ולשנות בו כחפצם. לו היתה זאת עבודת ימי גדולתם, ולו היתה גדולתם נותנת אותותיה בעבודה זו, כי אז לא נשקעה בעבודת הצבור.

עבודת הקונטרס, היתה עבודה לתלמידים. לגדולים לא היתה זאת עבודה ראויה. הם הורו לתלמידים, פסקו הלכה, חדשו פרושים שתלמידיהם הכניסום לתוך קונטרסיהם, אולם לא החשיבו את הקונטרס לעשותו לעבודת חייהם. זאת עשה רש"י, הוא נתן את נפשו לקונטרסו, ואת רוחו השקיע בו כל ימיו. נפשו הענחנית לא ידעה בגדולתה, ולא חשב שעליו להתנהג במנהגים המקובלים לגדולים. בערכו קונטרסיו הראשונים, אולי טרם חשב שזוהי תעודת חייו, ויהי בעיניו כשאר התלמידים המעתיקים ועורכים קונטרסים לעצמם, אולם לאט השתנתה התיחסותו אל הקונטרס, והכיר בעליו מפעלו.

כהתפתח יחס רש"י אל קונטרסו, כך נתפתחה יצירת הקונטרס שנמשכה כל ימיו. כל הימים תקן והגיה ויעש מהדורות לקונטרסו.

הקדמונים מסרו לנו ידיעה, שרש"י ערך שלש מהדורות לקונטרסו¹. ובעלי תוספות ידעו "פרושים ראשונים" ו"מהדורא אחרונה" ו"פרושים אחרים"² של רש"י³. וממהדורא למהדורא נתבלטו יותר ויותר הסגולות האופיות אשר לפרושו.

כבא רש"י לבית מדרש רבותיו, היתה בודאי ראשית עבודתו לערוך קונטרס לעצמו; ובחבור מהדורא הראשונה התחיל כשבתו לפני רבותיו בוורמיזא ויגמור במגנצא. בלמדו מפי רבותיו, כתב לו בקונטרס את פרוש המסכת הנלמדת. למסכות אחרות שלא שמען מפייהם על כרחו ערך אף הוא את קונטרסו לפי קונטרסין ישנים. מובן, שזה השפיע על מקוריות קונטרסיו, שנגלתה יותר בקונטרס שחברו על פי הוראת מוריו ולא על פי כתבים. קרוב שגם תכונת הקונטרסין גרמה, שלגבי קונטרס אחד היה חפשי יותר, ולגבי משנהו משועבד יותר. אם גם השתמש בקונטרסין אחרים, מלבד הקונטרסים שבישיבות רבותיו, אבל ליסוד קונטרסו לא עשאם. את מהדורא הראשונה של הקונטרס חבר רש"י, בכלל, על פי הוראת רבו באותה שעה, או על פי קונטרס שלפניו. ובהזכירו אחר כך פרושיו שקבל במסכת אחרת, אמר: "כך קבלתי בתמורה"⁴. "כך שמעתי בסדר יומא"⁵. "לשון מורי בבבא קמא וכאן שמעתי..."⁶; את רבו שבאותה שעה קרא סתם "רבי" ו"מורי" ואף זאת רק בשעה שמסר דעה חלוקה⁷. כמה פעמים יש למצא סתירות בין פרושי רש"י למסכות שונות⁸.

1 שה"ג בערכו.

2 ע"ז סא. ד"ה המטהר. ועוד שם ס"ב: סד: סה. ועוד הוזכר בתוספות, נמצא בפירושים אחרים" (ע"ז נח:), "פרש רש"י בפרושים אחרים" (ע"ז מה:), "ובפרושי רש"י אחרים מצאתי" (ערובין סה:), "ויש פרושים אחרים של רש"י" (יומא כ:).

3 ר' בצלאל אשכנזי, "בשיטותיו" הזכיר הרבה מהדורות רש"י, ואף זו ראיה על מציאותן, שהרי היו בידו מהדורות מהדורות, אולם מה שקרא הוא מהדורא ראשונה ואחרונה, לזה, כמובן, אין אלא ערך של השערה. ע' ש"מ כריתות לט. ערכין ט. 4 זבחים ל:

5 זבחים פו: ושם ט: "כך שמעתי במנחות". 6 בכורות נ:

7 סנהדרין ד "כן למדנו ר' יעקב בר יקר, אבל מורי גרס".

8 את הבטוי "אדם דאית ליה מזלא" פרש רש"י בבא קמא ב: "אדם שיש לו דעת" ובשבת נג: "מלאך שלו. מליץ עליו" את הבטוי "סורו רע" פרש בשלשה אפנים. בסנהדרין צב: "סורו גאותו". קדושין פב: "סורו מנהגו רע". ובהוריות יג. "סורו שר שלהם, יצר הרע". והרבה כזה כגון סנהדרין לה: ויבמות ו: ד"ה לחלק יצאת ע' היטב ותמצא סתירה. פסחים סב ועירובין מא ד"ה הדרוקן.

במקומות כאלה טרם נמחקו רשמי המהדורא הראשונה, שנערכה על פי מקורות שונים. ולחנם הוגיעו החריפים את מחותיהם, לפשר סתירות אלה. רש"י לא חש למחות כליל סימני המהדורא הראשונה. בהרבה מקומות הוסיף רש"י את הפרוש שקבל במסכת אחרת בתור "לשון אחר", כשלא ידע להכריע בין שני פירושים איזה יכשר; ואותו פרוש הוא "לשון ראשון" במקום אחד, ו"לשון אחרון" במקום שני.

לפרק העשירי של מסכת פסחים, יש לפנינו פרוש הרשב"ם ופרוש קצר של רש"י. אותו פרוש הוא קונטרס במהדורא ראשונה, ויצטיין בקצורו, שיש אשר לא יספיק לפרש את כל הצריך שלא כדרך רש"י; אף ראיות לא הביא לדבריו, כשקבל מפי רבו לא קבל את הדברים בראיות, והוא במהדורא ראשונה לא הספיק להוסיף ראיות משלו. גם "לשון אחר" נמצא שם רק בשנים שלשה מקומות. כהוסיף רש"י לתקן ולהגיה ולעשות מהדורות לפרושיו, כן הוסיף פרושים שמצא וששמע ושחדש, אולם בקונטרס זה שנצל בצורתו הקדומה אין שני לשונות אלא במקומות מועטים, ואף אלה אפשר שקבל שניהם מרבו⁹. את קונטרס זה ערך רש"י מפי ר' יעקב בן יקר. על דברים שלא הזכיר עליהם שם מורהו כתב רשב"ם: "לשון קצר ששמע רבנו מר' יעקב בן יקר רבו"¹⁰. מובן, שבכלל לא הזכיר את מורהו בקונטרס שערך לפניו, כי הן הוא יודע לפני מי למד אותה מסכת. רק כשהוצרך לכך, כשמסר דברים "מפי מורה המקרא והגמרא אשר שמע מפי רבו"¹¹ — לשון התלמיד הצעיר היא זו — ואף שם לא הזכירו בשם, אבל רשב"ם כתב: "כך שמע רבנו מרבו, ורבו מפי רבנו גרשום"¹². ידע רשב"ם שקונטרס קצר זה נערך לפני ר' יעקב בר יקר¹³. לפני רשב"ם היתה, כנראה, מהדורא זו עם תקונים רבים. דרכו להעיר בכל מקום שחדש דבר מדעתו¹⁴.

חולין ע: ומנחות לח: ברכות לג: ד"ה כרחבא ופסחים נב: לשון שני שסתרו בברכות.

9 אף לפני רשב"ם היו שני הלשונות "שני לשונות אלה פרש רבנו" (קט.) ובמקום שני, הלשונות אף ברשב"ם (קיא. ד"ה ולא אמרן ושם קיג.).

10 פסחים קט: 11 שם קיא. 12 שם

13 שם קה: ברשב"ם. "כך מפרש ר' שלמה ובתלמידי ר' יצחק כתב".

יצא אחד משני רבותיו של רש"י ששמם יצחק והראיות הראשונות מוכיחות שר' יעקב בר יקר הוא זה 14 "כך נראה בעיני" קיח. שם.

ואף על פי כן מצאנו כמה דבורים שאינם ברש"י, ויש שהאריך וסגנון רש"י בפיו. ודוקא פירוש קצר זה במהדורא ראשונה יש בו סימני אפיו של פירוש רש"י במדה גדולה. אולם רש"י ערך לכל מסכת פסחים מהדורא אחרונה ולא הספיק לגמרה ויחתמנה רשב"ם.

בודאי אף מסכות אחרות למד רש"י מפי ר' יעקב בן יקר, אלא שאין מהדורות ראשונות לפנינו, ואין לברר את הדבר. ידענו רק "שבמסכת ערובין שמע מר' יעקב"¹⁵. וכן "קבל ממנו במסכת יבמות"¹⁶. ושבמסכת גטין פרש "עיקרה של סוגיא שלא שמעה אלא כבאורה בקונטרס מורו הזקן"¹⁷. שהיה איפוא לעיניו.

אף מפי ר' יצחק הלוי קבל כמה מסכות ואף קונטרסי תלמידיו היו לפניו, ידענו שאת מסכת חולין למד לפניו¹⁸ ובמקומות אחרים הזכיר את "לשון מורו בשחיטת חולין"¹⁹. אצל דבור אחד אפשר לנו לברר דברי שני רבותיו אלה. במסכת בבא קמא פרש רש"י: "התוקע לחברו — המכהו כנגד אזנו, לשון מורי; לשון אחר תקיעה ממש"²⁰. לשון ראשון הוא לשון מורהו שכתב במהדורא ראשונה, וכשמעו אחר כך מפי רבו שני במסכת אחרת לשון אחר הוסיף כאן בקצרה. ושם במסכת בכורות²¹ יאמר: "התוקע — המכה את חברו באזנו, לשון מורי בבבא קמא; וכאן שמעתי, תוקע ממש, שתקע בפיו באזנו. וראיה ללשון מורי בבבא קמא, אל תהי בתוקעי כף, שמכין בכפם על כף חבריהם להיות ערבים בשביל אחרים". ובמקום שלישי גלה לנו אילו הם שני מוריו אלה: "התוקע לחברו — באזנו לשון רבנו הלוי — ורבנו הזקן למדנו שהכהו אצל האוזן"²². מכאן יתברר לנו שאת מסכת בבא קמא למד ראשונה מפי ר' יעקב בן יקר, ואת מסכת בכורות לפני רבו הלוי ראשונה.

בערכו מהדורא ראשונה, בתוך חבריו ישב לפני רבותיו, ואף הם ערכו קונטרסין וחדשו פרושים, ורש"י שמע פירושיהם ויש

15 שבת יט.

16 מנחות יב, ועוד בשבת פ, ע"ב "כן לשון מורי הזקן מפי אביו ששמע

מפי ר' שמשון ורבותי מפרשים".

17 גטין פ"ב. 18 פרדס לג:

19 בכורות מא. ב"ק פ"ג. "כך שמעתי בחולין".

20 ב"ק לו: צ. 21 נ:

22 קדושין יא:

שקבל ויש שדחה מה "שמפרשים אותו התלמידים... ולא היא²³. בלמוד רש"י בוורמיזא היה שם אחד גדולי התלמידים ר' שלמה בן שמשון ששמש לפני ר' יעקב בן יקר ולפני ר' יצחק הלוי²⁴. משמו משם ר' ששון הביא רש"י דברים בפרושיו שנמחקו במהדורות אחרונות אבל היו במהדורא ראשונה שהיתה לפני ר' יצחק מווינא שהזכירם ב"אור זרוע"²⁵.

במגנצא לפני רבו ר' יצחק בן יהודה המשיך בודאי את עריכת המהדורא הראשונה ושם גמרה. גם שם ערך בודאי איזה קונטרסים על פי הוראת רבו, אבל אין לברר את הדבר. לא כן בקונטרסים שערך על פי קונטרס מגנצא וביחוד שקונטרס מגנצא נמצא בידינו. גורמים בלתי ידועים לנו פעלו שבמקום אחד כמעט שהיה רק כמעתיק, בעוד שבמקום אחר היה יותר חפשי. והקונטרס לכמה מסכות נשאר אולי לפנינו במהדורא ראשונה זו שערך על פי קונטרס מגנצא, וגרם להרבה עיונים וספקות.

פרוש רש"י לתענית, הוא אחד הקונטרסים שנשאר אולי לפנינו במהדורא ראשונה כזו שערכה במגנצא מפי רבו ועל פי קונטרס מגנצא²⁶. בשביל שמהדורא ראשונה היא זו, נמצאו בו סתירות לשאר פרושי רש"י יותר מכפי הרגיל. במהדורות האחרונות השוה רש"י את מדותיו. אולם מצד אחר רבים מאד הפרושים בקונטרס זה, הדומים מלה במלה לפרושי רש"י במסכות אחרות²⁷. דמיון רב בין פרוש רש"י למסכת זו ובין קונטרס מגנצא ביחוד בדפים הראשונים²⁸. אולם רש"י הוסיף ראיות והאריך בהן והטעים את

23 שבת נט.

24 תשובותיו בתחצול מ"ג—נ"ו.

25 או"ז א קיא. וע' בחוברתו של ר' אברהם ברלינר "בייטרגע".

26 המחלוקת ישנה על מסכת תענית, וע' שה"ג בערכו והגהות ר' צבי חיות בסוף המסכת, ומאמר רייפמאן, ומאמר מאת ב. צומבר "על אדות פרוש רש"י לתענית ולמועד קטן". ובספרו של ר' א"ה חיים "תולדות רש"י". ואף ר"א אפשטיין חוה דעתו במחלוקת זו. ורובם נוטים לשלול פרוש תענית מרש"י. והאחרונים החליטו שקונטרס מגנצא הוא זה. דעתי נוטה ליחס את כל הפרושים המפוקפקים לרש"י, אם גם שמהדורא ראשונה הם, וחלתה בהם יד התלמידים.

27 כגון תענית ו: ד"ה חתן, כלשונו ממש בברכות נט: תענית ז: ד"ה ציה, כלשונו ממת בשבת לב.

28 בדפים המאוחרים ימעט הדמיון, וצריך לדון על פיהם.

הדברים כדרכו, מה שאין כן בקונטרס מגנצא שעל פי רוב לא נתפרשו בו אלא מלים קשות. אף הסימן המצוי ברוב קונטרסי מגנצא "כלומר" בתחלת הדבור המתפרש²⁹, אינו ברש"י. הלשון שרש"י רגיל בו "כך שמעתי" נמצא אף כאן בפרושו³⁰. והרבה פעמים פרושו סותר לפרוש שבקונטרס מגנצא³¹. ואפשר שכמה פרושים קבל מרבו על פה³², ואולי מכאן דמיונם לקונטרס מגנצא. פרוש רש"י למסכת תענית כבר היה לפני הקדמונים ויקראוהו בשם³³. ואפשר שהיתה מהדורא מתוקנת בעולם ואבדה³⁴. ובקונטרס זה בודאי נוספו כמה תוספות של תלמידים שהשחיתו את פניו³⁵.

29 וגם בק"מ לתענית כגון שם י. ה.

30 שם יו כמעט בכל דבור ואינו בקו"מ.

31 שם ח: ד"ה אבל אם לחסד. ז: ד"ה בראתים לא נאמר. י: ד"ה כדי שיגיע האחרון. כב. ד"ה ככוכא דציידא. — אף גרסותיו שונות לפעמים מגרסא שבקונטרס מגנצא כ: ד"ה כי היא אשיתא רעועה וד"ה חניכתו. ויש שנראה איך הרכיב רש"י את הפרוש שבקונטרס מגנצא ועוד פרוש ולא הספיק לתקן הלשון במהדורא ראשונה. יט. ד"ה דאקון בק"מ: "נראה להם תקנה". ברש"י: "שעלו בקנה שנתקנו". הרכיב שני פרושים, אקון מלשון תקנה ומלשון קנה. רש"י כדרכו פרש מקרא הנמצא בתלמוד, תחלה לפי דרשת התלמוד, ואחר כך לפי פשוטו במקומו. י"א: ד"ה נקרא חסיד.

32 כמה דברים שהם גם בפרושו וגם בקונטרס מגנצא, הביא בשם רבו. ו. נראה לרבי דהרי גרסינן. יט: ד"ה בשפיכתא "שוב אמר רבי". במקום אחר מצאנו בפרושו שני לשונות, לשון אחד שישנו גם בקונטרס מגנצא, ולשון אחד ששמעו מפי רבו. "מפי מורי לשון אחר" (ו. ד"ה חתן לקראת כלה. יט: ד"ה נהרא אנהר בצורתא) ולא נכנס אותו לשון לקונטרס מגנצא.

32 בתוספות למסכת אחרת ע"ז ל"ד. ד"ה ר"ע, הועתקו דברים מפרוש זה כלשונו על שם רש"י. רשב"א תשובות שפ"ז, הגהות מימוניות תענית א כ. מגיד משנה א ה: ב ז יא. או"ז ת"ד בהלכות תענית. והלכות הזכרת הגשם שצט. ואף בתוספות למסכת תענית הובאו דברי הקונטרס והם דברי הפרוש הזה (יד. ד"ה תנא חדא), אולם חצי התוספות ההן הועתקו מתוך פרוש זה לרש"י, לפעמים בתוספת באור. ולפעמים בדיוק (ג. ד"ה עשר נטיעות). כנראה שבתוך תוספות אלה נשקעו תוספות עתיקות, שרובן פרוש ולא פלפול, ושעורכן העתיק לעצמו מפרוש רש"י כמה דברים שישרו בעיניו, ואולי היה מתלמידיו שקראו "מורי ש"י" (ה. ד"ה ומי), ואפשר שהיתה מהדורא מתוקנת לפני בעל התוספות וכמה דברים בו משם רש"י שאינם לפנינו. (ד. ד"ה יכול. יב: יג:).

34 מלבד בתוספות (ע' בהערה הקודמת) הביאו קדמונים אחרים ג"כ דברים משם פרוש רש"י שאינם לפנינו (או"ז הלכות תענית תג"ו הלכות נשיאת כפים ת"י) וזה מוכיח רק שהיתה מהדורא שניה בעולם.

35 במקום אחר מצוינת הוספה כזו במלה "תוספת". טו. והקשה תוספת מאן דהו. המלה תוספת נשתרבה לתוך הדברים שקושיא זו אינה מן המקור. ושם יח ברש"י ראה מתרגום כתובים שלא היה בפני רש"י והוספה הוא זו

אף הפרוש למסכת מועד קטן הוא אולי מהדורא ראשונה מעין זו, שנערכה על פי קונטרס מגנצא. היתה אף מהדורא מאוחרת במציאות. בעל "עין יעקב" בסדרו את ספרו השתמש בכתבי יד מתוקנים של קונטרס רש"י, ולמסכת מועד קטן היה לפניו פרוש שונה מפרושו וממנו העתיק את הפרוש לכל דברי אגדה, והעורך את קצור רש"י לאלפסי העתיק מן הפרוש ההוא את כל דברי ההלכה. ושניהם הצילו אם כן את המהדורא האחרת ברובה.³⁶ הלשון שבמהדורא השניה מדויקת ומתוקנת יותר. אף המהדורא הראשונה איננה העתק משועבד לקונטרס מגנצא. מסר שם רש"י דברים "מפי מורו הזקן"³⁷, וסגנונו האישי נכר לפעמים³⁸, אבל אין ספק שקונטרס מגנצא היה לפניו בשעת עריכת המהדורא הראשונה³⁹.

פרוש אחד שבפרושו, למסכת מעילה, הריהו כמעט⁴⁰ העתק נאמן לקונטרס מגנצא, וקשה לחשוב שרש"י יערוך בעצמו העתק משועבד מבלי להוסיף משלו ומבלי לתקן את הלשון הבלתי מדויקת וכדומה שאין זה פרוש רש"י. לפני בעל "עין יעקב" היה פרוש אחר למסכת מעילה, שחותם סגנון רש"י עליו. אמנם לרגלי עבודתו לא העתיק אלא כדף אחד מן הפרוש, אבל אפשר לשפוט ממנו שאין אלה כלל פרוש אחד⁴¹. מובן שלפני ר' יעקב בן חביב היה לא רק הדף הזה, כי אם פרוש אחר לכל המסכת, וחבל על אבדה זו.

שהרי בתוספות העתיקו דבור זה ואין שם הראיה, והוספות אחדות אינן מוכיחות כלום.

36 בתוספות הובאו כמה דבורים שהם רק ברש"י שבאלפסי. אולם גם כמה דבורים שהם ברש"י שלפניו, יט: ד"ה שאסור ברחיצה. יג: ד"ה בתבלין. כ: ד"ה אייבו. כב: ד"ה ולשמחת מריעות אולם יש גם שהובאו בתוספות דבורים שאינם בשני הנוסחות כד: ד"ה ואין.

37 מ"ק ו.

38 לסתור פרוש "יש אומרים" שעל פיו לא דקדק רב באמרו: "וקשה בעיני לומר שרב יוציא דבר שקר מפיו". (שם כ:.) והדברים ההם ישנם גם בפרושו פסחים ד. פרושו זה חתום אם כן בחותמו.

39 מלבד שזה יוצא מכל אפיו של הפרוש, כדומה שרש"י הזכיר בעצמו: "זה הוא סברתי, אבל בהעתק מצאתי... ואני אומר כי טעות סופר הוא". (יט) במהדורא האחרת נמצאה רק סברתו ודברי העתק נמחקו לגמרי.

40 יש בו אמנם הוספות מועטות. מעילה טו: "ענין אחר אמר לן רבי". יג. "אמר לי רבי". יג. "ושמעתי". יז. "ואמר לן רבי". וכל אלה אינן בק"מ אלא שאלה דוקא מסימני ק"מ.

41 כדף אחד זה ישנם כמה דבורים שאינם כלל בפרוש רש"י שבתלמוד

מהדורא ראשונה ערך רש"י בודאי לכל התלמוד. קרוב שאף שאר תלמידים לא שבו מן הישיבה טרם היות קונטרס שלם בידם. אף למסכות שאין לנו פרושו היתה מהדורא ראשונה במציאות. אבל את המהדורא הראשונה הזאת לא החשיבו. בהחשבה כמעט להעתק מקובל, ותלמידיו השקיעו בפרושיהם ותאבד מפניהם.

למסכת מכות פרוש רש"י לפנינו עד דף י"ט, אולם ר' יהודה בן נתן, המשלים את הפרוש, השתמש "בנמוקי רבו"⁴² לכל המסכת, ויזכר את "לשון חמיו הרב"⁴³, אף הבחין בין המהדורא הראשונה שהיא מקבלת רבותיו, ובין התקונים שהוסיף אחר כך או שמסר לו בעל פה⁴⁴. וכמה דברים כאן כלשונם ממש בפרושי רש"י האחרים, מפני שהריב"ן העתיק דברי רש"י באמונה⁴⁵. ואפשר שלפני הקדמונים עוד היתה מהדורא זו של רש"י⁴⁶.

אף הפרוש למסכת נזיר נתיחס בכתב יד לריב"ן⁴⁷. בודאי היתה אף למסכת זו מהדורא ראשונה במציאות, שהיתה לפני הקדמונים⁴⁸, וקרוב שנשקעה בפרוש זה, בהוספת דברים ששמעו התלמידים מפיו⁴⁹. ב"עין יעקב" הועתק פרוש זה עצמו, אלא שהגרעון

יז. ד"ה א"כ לא עשו מלאכה. ד"ה א"כ ימולו בניהם. ד"ה יבא הגס. ד"ה אשכח הוא גרמא. והלשון שונה כלו מתחלה ועד סוף. וע' ביחוד ד"ה אמר להם ר' יוסי. וד"ה על בברתא דקיסר. ואף במקום שהפרוש דומה שונה בעצם, ויש להכיר שלא מקור אחד לשני הפרושים ע' ד"ה עקם פיו שזה פרש החזיר פניו וזה שנה קולו. וכל השנויים ההם בדף אחד.

42 מכות כג:

43 "ח"ה—חמי הרב" (כא). "כן גראה בעיני רבי ועיקר" (יט): "כן נראה לרבי" (כ"ב): "וכן עיקר מורי" (כג): "מרבי" (כג).

44 "כך קבל רבי מעיקרא ולא נהירא ולשון אחר מפי רבי" (כב): "כן נראה לרבי ובלשון אחר קבל רבי" (כג). "כך קבל רבי מעיקרא" (כג): "כן קבל רבי מח"ע—מחכמי עירו" (כד) אין שום ספק שפרוש הבטויים ההם שמהדורא ראשונה לפניו שידוע לו שהיא מקבלת רבותיו.

45 ריב"ן יט: ד"ה ואין שאת ורש"י פסחים לו: ד"ה שאתו. כא ד"ה ר"פ וע' כתובות סא: ואין ספק שלא ריב"ן לקט את הדברים ממקומם. אלא שהיו לפניו בפרוש רש"י. וע' מכות י. על אדות משל הקדמוני מכוון לרש"י שמות כא יג.

46 בתוספות הובאו דברים משם הקונטרס שאינם בפרוש הריב"ן. כא: תוספות ד"ה החורש, כא: ד"ה לעיל.

47 נדפס בדפוס רום בוילנא "נוסחת ריב"ן". 48 או"א א. כט.

49 "וכן שמענו כאן מפי המורה" (טז). "ואמר לן רבי" (יז). "והימ"ן שונה... ואף המורה חזר להורות כדברי הימ"ן" (יז): "ובלשון זה דן ר' אליעזר בר יצחק הלוי לפני רבנו". (כ) "ולא מפי המורה" (טז).

רב בו עד כדי החצי, ונראה שנוסח קצר כזה היה לפני ר' יעקב אבן חביב, ואפשר שזו היתה מהדורא ראשונה.

אף לנדרים היה קונטרס רש"י לפני הקדמונים⁵⁰, והיתה אם כן מהדורא ראשונה בעולם, אלא בשביל שלא נלמדה מסכת נדרים הרבה, לא זכה הקונטרס למהדורא שניה ולהעתקים רבים, ונשקע בנוסחות תלמידים⁵¹, ותוספתם רבה על העיקר⁵², וכאן לפנינו קונטרס שנחתם חתימה ארעית בידי המעתיקים.

במסכת מנחות לפנינו בדפוס שני נוסחות לארבעה פרקים, נוסח ראשון שנדפס מכבר ונוסח שני מכתב יד. הנוסח הראשון הוא קונטרס שנערך על ידי תלמידים מפי רש"י⁵³, והנוסח השני קונטרס רש"י. מה שהובא בתוספות בשם הקונטרס, ישנו בנוסח שני⁵⁴. בנוסח שני ישנם כמה לשונות שאינם בנוסח ראשון⁵⁵, אף יש למצא שנויי גרסות בין שני הנוסחות⁵⁶. נראה שמפני סבה בלתי ידועה לנו נכנס

50 ר' יצחק מווינא הזכירו, אור זרוע הלכות ק"ש כ"ב. והתוספות הזכירו פרוש רש"י לנדרים שלש פעמים בשמו. (כט: מט: פו:).

51 ועל כן רבו בו יותר הסתירות שבינו ובין שאר פרושי רש"י לה: ד"ה ר"א שכך כותב לה אחריות וע' ב"מ ק"ד; וע' ד. ד"ה חלב וע' סוטה טו. ד"ה חטאת; מט. ד"ה מצלינן וע' ברכות כב; מא. תליסר וע' ברכות כ.

52 „ותרוויהו גריס המורה“ (כו:), „והמורה לא פרש“ (מ). „והמפרש לא פרש הכי“ (מ:).

53 בנוסח ראשון ישנם הבטויים מ"ר—מפי רבי (עד: מ"ה—מפי הרב (עח:)) והשני מ"ר (ע"ח) ואותו לשון שני בנוסח שני.

54 מנחות עז: תוס' ד"ה והקריב ממנו; ע"ו: תוס' ד"ה כל המנחות; עה: תוד"ה חביצה; ע"ח. תוד"ה הימנו; תוסד"ה אין הנסכין; פ: ד"ה א"ל לוי לרבי; פג: תוס' ד"ה כל קרבנות. רק במקום אחד שבתוספות כתוב „ויש פרושי רש"י כתוב בהם... ובמדויקים מצאתי“ (פ"א: תוס' ד"ה תודה וע' ש"מ) בנוסח ראשון הגרסא המדויקת, ודוקא בנוסח שני הגרסא המשובשת, אולם ודאי שתקנו את הגרסא בדפוס לפי התוספות, ואין ראיה מכאן. ויש להעיר שבתוספות שלפני הפרקים האלה ושאר חריהם הובאו דברי הקונטרס כל שונם בפרוש רש"י שלפנינו. צו. ד"ה והאיכא בזיכין ק. ד"ה בלילה; ע: ד"ה מאי קודם לעומר; ע: ד"ה אתיא לחם לחם.

55 ביחוד לשונות אחרים, ע"ה: ד"ה היה עומד, שני הלשונות בתוספות ובברכות לז: לשון ראשון. עו. ד"ה בעיטה. ולהפך יש דוקא שמשני לשונות שישנם בנוסח שני רק הלשון השני בנוסח ראשון, עו. שריבה במדת חלתן. התלמיד שמע מפי רש"י רק את הלשון שמצא חן בעיניו אחר כך.

56 בנוסח שני כתוב „בספר מוגה שלי לא גרסינן“, עה. וע' בתוס' ד"ה אמר רב יצחק שהביא לשון זה, בעוד שבנוסח ראשון פרש דוקא לפי הגרסא הזו המשובשת.

בזמן קדום נוסח זה של קונטרס תלמידים לתוך פרושי רש"י ודחה את המהדורא הקדומה של הקונטרס לפרקים אלה מפרוש רש"י⁵⁷, וכך נתפשט.

אף למסכת בבא בתרא חסר פרוש רש"י מדף כ"ט ואילך; ונשלם על ידי ר' שמואל בן מאיר, שלפניו כנראה היתה מהדורא ראשונה מיד רש"י שבה „מצא הגהת זקנו אבי אמו“⁵⁸ ופרושים „בשם ר' יעקב בן יקר“⁵⁹. ונזכרה מהדורא זו על ידי קדמונים⁶⁰.

את המהדורא הראשונה חבר רש"י על יסוד קבלת רבותיו וקונטרסיהם, ויש אשר לא קנה את הקונטרס הקודם, אלא בשנוי הסגנון. אולם סגנון הלשון וסגנון הדברים וסדר ההרצאה, זו התוספת שהוסיף רש"י משלו, חדשו את פני הדברים ואף הענין המתפרש נתחדש בעטו. רעיון, שפתוחיו הדקים נחבאו בסגנון המטושטש של הקונטרס הקודם, יצא מלוטש ומלובן מתוך קולמוס רש"י.

ואם במהדורא ראשונה נגלתה אישיות בסגנונו ובברירת החומר שלפניו, הנה במהדורות האחרונות גאוניותו מבצבצת מתוך כלל הפרוש ומתוך כל פרט ופרט. מיד כשנגמרה מהדורא ראשונה, התחיל חבור מהדורא שניה והוא עודהו במגנצא, ויגמר בביתו בטרווייש. מהדורא — זוהי סך הכל של עבודה אטית מרובה. תקוניו נמשכו כל ימיו, וכל פרוש ששמע ונתחדש לו, הכניס לתוך קונטרסו. ר' יצחק מווינא מסר לנו את צורת תקוניו: „וכך אני מדקדק מתוך פרוש רש"י, כי ראיתי בפרושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה, שלכתחלה כתב כך... ומחק... וכתב למעלה ועשה ציון וכתב על הגליון... ועוד היתה תיבה אחת כתובה ומחקה ולא יכולתי לראות מהו“⁶¹. ובתוספות נזכרו „הגהות מכתב ידו של רש"י“⁶², „שחזר בו בעצמו והגיה“⁶³. והוא עצמו הודיע

57 ב„עין יעקב“ ישנם כמה דפים מן הנוסח הראשון לפרקים אלה, אלא שגם כמה דבורים מנוסח שני נוספו בו ואף דבורים שאינם בשני הנוסחות, אולם בודאי היה לפנינו בנוסח שני. פו. ד"ה זרק, הגיר. ד"ה הקיש, ד"ה שגבהן כרחבן.

58 ב"ב, פו:

59 צט: ובודאי העתיק מקונטרס מהדורא ראשונה שנכתב מפי ר' יעקב.

60 ר' תם בספר הישר תמ"ד תמ"ה.

61 אר"ז א סא.

62 קרושין כו: ערובין ג. חולין קלז:

63 שבת קיו: עז ט: אולם על ההגהה האחרונה העיר ר' תם בספר

«שגה»⁶⁴. מענין הוא היחס שבין קונטרס מגנצא ובין המהדורא השניה. כבאו למגנצא וכמצאו שם קונטרסים לכל התלמוד, כמובן ראה צרך לעבור על קונטרסיו הישנים ולהכניס אל תוכם את כל החדושים הנראים בעיניו, בתור «לשון אחר»; ויש שבמהדורא מאוחרת היה זה ללשון ראשון. ובקונטרס כזה לשון אחר שבפרוש רש"י הוא הלשון היחיד שבקונטרס מגנצא⁶⁵. כבר נתברר לנו⁶⁶ שאת הקונטרס למסכת בבא קמא ערך ראשונה בוורמיזא, ואפשר להכיר שאחר כך הגיע לידו קונטרס מגנצא ויכניס «לשונות אחרים» לתוך קונטרסו הישן⁶⁷. כמובן שגם בלמדו מסכת לפני רבו אחר, הכניס את כל חדושי פרושים ששמע לתוך קונטרסו הקודם, ויסמן מה שמצא בקונטרסים «כך מצאתי» ואת מה שקבל מפי מוריו «כך שמעתי»⁶⁸. ויעשיר את קונטרסו בפרושי «יש אומרים»⁶⁹. «ויש מפרשים»⁷⁰, ויוסף «לשון אחר», «ענין אחר», «טעם אחר», «פנים אחרים». ויש אשר לרגלי הפרוש החדש בטל את הפרוש הראשון «ולבו מגמגם במה ששמע»⁷¹ אולם יש גם שחדש «ופרש מלבו»⁷² «ונראה לו»⁷³

הישר «טעות סופר הוא ושמא שום תלמיד הגיה שלא מדעתו», בנדה לב: העירו תוספות «שחזר בו רש"י מגרסא זו» ולפנינו לא נמצא שחזר בו בפרושו ומגרסא זו.

64 ב"מ קח: סוכה מב:

65 מנחות מ. ד"ה ר' אליעזר אדבית שמאי; ד"ה ולבדקיה; מ"ב: ד"ה גדול: מג. ד"ה שעברו מ יום; ד"ה משום זונה; מג: ד"ה כיון דנתחייב במצוה; מד. ד"ה זיל טפי, ד"ה בשמונה עשה; כריתות יב. ד"ה מודים חכמים.

66 ע' באותו פרק עצמו לעיל 68

67 ב"ק קטז: פרש «דורמסקנין פרושים פרוני» בלעז לשון מורי, ל ש ו ן א ח ר א ד ר ו פ י ״ ש ב ל ע ז ו ע ש ב ה ו א ה נ א כ ל ב ש ל ק ו ת ק ד י ר ה . א ו ל ם ב ר כ ו ת ל ט . פ ר ש ״ ד ו ר מ ס ק י ן א ף ה ם ש ל ק ו ת מ ע ש ב ש ק ו ר י ן א ק ד ל ש ״ י ט כ ך ר א י ת י ב פ ר ו ש ב ב א ק מ א ש ל ר ' י צ ח ק ב ר ב י י ה ו ד ה , א ב ל כ א ן פ ר ש פ ר ו נ י ״ ש ו כ ן ש מ ע ת י א נ י כ א ן ו ב ב ״ ק . ה ו א ש מ ע ב ב ר כ ו ת ו ב ב א ק מ א מ מ ו ר י ו ה ק י ד מ י ם א ת ה ל ע ז פ ר ו נ י ״ ש ו כ ך פ ר ש א ף ק ו נ ט ר ו ס מ ג נ צ א ב ב ר כ ו ת . א ו ל ם מ ק ו נ ט ר ו ס מ ג נ צ א ל ב ב א ק מ א ה ו י צ י א א ת ה פ ר ו ש ה ש נ י . נ ר א ה מ ז ה ש ק ו נ ט ר ו ס ז ה ש ק ר א ה ו ע ל ש ם ר ' י צ ח ק ה י ה מ ח ו ל ק ב פ ר ו ש י ם .

68 מנחות לא: פסחים לג: יעוד הרבה «ולשון אחר לשון מורי» (יבמות קד. ד"ה פרט לסנדל).

69 ב"ב כב. ד"ה דלא הו בסיומא.

70 ב"ב כא: ד"ה משום קלא.

71 מכות ג. חגיגה כו. לשון אחר... והראשון שמעתי. בבא קמא כ.

72 גטין לג.

73 לשון אחר מתחיל ב"לי נראה" יש הרבה: שבת י. ד"ה תנא. לב: ד"ה

«ולא שמעה אכן היא עיקר»⁷⁴ אף על פי «שרבותיו מפרשים אחרת»⁷⁵. על פי רוב הכריע בין שני הלשונות, או «שהלשון הראשון עיקר», ואת הלשון השני דחה מפני «שאינו נראה לו»⁷⁶. או «שהלשון האחרון עיקר» «ולשון הגון הוא»⁷⁷ והביא לו ראיות⁷⁸. וכשנאסף באפנים כאלה הרבה חמר חדש בגליון קונטרסו, ערך את המהדורא השני בהעתיקו שנית את הקונטרס, בתקנו את הלשון, במחקו את הצריך להמחק, ובהכניסו את כל החמר החדש לתוך הפנים⁷⁹. הדבר היה רגיל בימים ההם שמחברים ערכו מהדורות מוגהות לחבוריהם. בזמנו הצרך בשוק הספרים מכריע, ובזמנם למוד תורה לשמה הכריע. ישנם בודאי אף לפנינו בין פרושי רש"י כמה קונטרסים שנשארו באותה מהדורא שניה, אלא שאין לברר את הדבר. אם נשאל לסדר חבור הקונטרסים: אי-אילו נערכו בראשונה ואילו באחרונה? יש להשיב שאין לקבוע כלל את הדברים, כי כלם נתחברו בראשונה וכלם באחרונה, והעבודה לא שבתה כל ימי חייו, ומיד כצאת מהדורא שניה של קונטרס מתחת ידו, התחילה מתהוית המהדורא השלישית.

את המהדורא השלישית חבר רש"י בהורותו תורה לתלמידים, ועל כן רק בה הגיע למרום התפתחותו. בתוך החיים וההוראה שבישיבות נולד וגדל הקונטרס, ומתוך ההוראה עלה לגרם המעלות. מובן מאליו שנוולדו חדושים בעת הוראה, ורש"י באחת תשובותיו ספר על הגהה שהגיה בקונטרסו בשעת למוד: «מכל מקום אני טעיתי באותו פרוש ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי»⁸⁰. וקרוב שרבו מאד החדושים שנתחדשו מתוך פלפול התלמידים, אולם חשוב מזה הוא שההוראה הולידה צרכים חדשים. הצרך הפרשני, הוא אבי הפרוש, וכל עוד לא ירגיש אדם בצרכים הרגשה מלאה, לא יוכל למלאות חסרונם. בהורותו לתלמידים הרגיש רש"י יותר ויותר צרכי התלמיד

תקן להם. נד. ד"ה בשליותה. סז: בד"ה שקרא. עז. ד"ה ב"ש. ע"ז: ד"ה מתי תכלה. «ואני אומר». שבת לו: ד"ה לגטי נשים.

74 שבועות כד: יומא לה: חולין כא: «כך נראה בעיני ואני שמעתי וקשה לי».

75 חגיגה טו. 76 חולין מו. 77 חולין ט:

78 «וכן שמעתי וכן היא שהרי שנינו» חולין יז:

79 בקונטרסים שמהם ערך מהדורא שניה במגנצא בודאי עשה זאת בשעת הורות המורה את המסכת.